

ni Bosna nisu mnogo obećavale Sigismundu u pogledu stvaranja baze za anti-osmansku politiku. Prema ocjeni autora, bosanski je kralj, čije ime, nažalost, skoro konstantno piše u iskrivljenom obliku *Trvtko*, predstavljao najveću prijetnju Sigismundovom autoritetu na jugu. Autor piše i o zapadnom Balkanu između Ugarskog kraljevstva i Osmanskog carstva. Tu opisuje bosansku bitku kod Bičevca u augustu 1388. protiv vojske koju je predvodio Lala Šahin paša, a zasluge za pobjedu nad Osmanlijama u tom boju pripisuje srpskoj vojsci. On zaključuje da je Tvrtkova smrt, koliko god korisna za Sigismunda, ipak ugarskog kralja ostavila otvorenog osmanskim napadima, i da je svojim akcijama protiv Tvrtka u Dalmaciji Sigismund zadao težak udarac najvećem neprijatelju Osmanlija na jugoistoku Evrope. Članak ocrtava svu širinu zamršenih političkih odnosa u to vrijeme. U zaključku autor sumira da je Sigismundov sistem "tampon država", kojeg je implemencirao tokom druge polovine svoje vladavine, bio rezultat rezonovanja koje je imalo za cilj smanjivanje potencijalne "kolateralne štete". Zauzvrat se broj pravoslavaca odanih kralju značajno povećao.

Svi radovi objavljeni u ovom zborniku su pisani na visokom stručnom nivou i rezultat su detaljnih sistematskih istraživanja u tematskim okvirima kojima se autori već duže vremena bave. Posebno je vrijedna pažnje historiografska širina predstavljenih tekstova i njihova sadržajna raznovrsnost. Također je potrebno istaknuti da je u zborniku zastupljen interdisciplinarni pristup s nakanom da se kroz uzajamno promatranje geografskih regija Istočne i Zapadne Evrope srednjeg vijeka dođe do novih saznanja koji bi obogatili našu spoznaju o tom vremenu. U tom smislu je preplitanje tema i istraživačkih zadataka poželjno, čak i nužno, kako

bismo stekli što bolji uvid u funkcioniranje pojedinih ustanova i procesa koji su obilježili te prostore tokom razvijenog srednjeg vijeka. Uzevši u obzir svakodnevnu komunikaciju, te kontakte i saobraćaj ljudi, roba i ideja u naznačenom periodu, stječe se utisak da je to jedini ispravan pristup u razumijevanju širih političkih i kulturoloških kretanja koja su oblikovala stvarnost srednjovjekovnog čovjeka. Stoga je ovakvo promatranje tematike korisno i za shvatanje položaja Bosanskog kraljevstva u Sigismundovim političkim planovima koji su, kako nam i posljednji rad objavljen u ovom zborniku svjedoči, bili pod snažnim utjecajem osmanskog prisustva na jugoistoku Evrope.

EMIR O. FILIPOVIĆ

Dubravko Lovrenović, *Stećci: bosansko i hmsko mramorje srednjeg vijeka*, Rabic, Sarajevo, 2009, 312 str.

Najstarije zapise o stećcima, najmarkantnijim kulturološkim biljezima Bosne i Hercegovine, donosi Slovenac Benedikt Kuripešić u djelu pod nazivom *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Međutim, tek krajem 19. stoljeća, uporedo s osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu pojavljuju se i prve naučne rasprave o ovom fenomenu. Danas raspoložemo sa adekvatnim odgovorima na većinu problema vezanih za ovu oblast, ali je u pojedinim segmentima ostalo prostora za daljnja istraživanja. Najveći doprinos u proučavanju ove teme dao je Šefik Bešlić, naučnik koji je svoj cijeli životni vijek posvetio ovom fenomenu. Od njegovih publikacija izdvajaju se dvije, jedna iz 1971. godine pod nazivom *Stećci. Kataloško-topografski pre-*

gled, te *Stećci – kultura i umjetnost* objavljena 1982. godine. Posthumno je 2004. objavljen i njegov *Leksikon stećaka*. Pored Bešlagića proučavanjem stećaka su se bavili i Alojz Benac, Đuro Basler, Pavao Anđelić, Marian Wenzel, Ćiro Truhelka, Vid Vuletić Vukasović, Marko Vego, te mnogi drugi.

Odgovore na neka preostala pitanja o stećcima svojom je monografijom pokušao dati Dubravko Lovrenović, profesor na Odjelu za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, član Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine i Komisije za saradnju sa UNESCO-m.

Knjiga je podijeljena u četiri tematske cjeline, a u sastav ove publikacije ušao je i veliki broj fotografija stećaka. Prvo poglavlje pod naslovom *Historiografska dekonstrukcija* (17-54) predstavlja uvod u studije o stećcima. Tu su navedeni problemi u izučavanju ovog fenomena nastali u posljednjih stotinu godina. Među njima je najvažnije pitanje kome pripadaju stećci? Početkom 20. stoljeća pojedini su autori podržavali teoriju po kojoj bi stećci bili bogumilski nadgrobni spomenici. Autor u ovom poglavlju navodi više dokaza koji definitivno skidaju misteriju bogumilstva sa stećaka. To zaključivanje proizišlo je iz uočavanja da se na mjestima gdje su se nalazili grobovi sa stećcima, kasnije ukopavalo i katoličko i pravoslavno stanovništvo, te pronalaskom stećaka unutar katoličkih crkava.

U sastavu drugog poglavlja *Umjetnička raspjevanost i razigranost smrti na stećku* (55-156), našao se detaljan opis nastajanja stećaka, objašnjenja najčešćih motiva na stećcima, te epitafi. Izvorni nazivi za stećak su *bilig*, *kam*, *zlamen*, *kuća*, *vječni dom*, dok postoji i ona vrsta naziva koji su stoljećima ustaljeni u narodnom govoru kao što su *mramorje*, *grčko groblje*, *kaursko groblje*,

divsko groblje. Autor monografije donosi klasifikaciju ukrasnih motiva na stećcima u pet skupina koje se međusobno prepliću i upotpunjuju, a to su: socijalni i religiozni simboli, predstave posmrtnih kola, figuralne predstave i tzv. čisti ornamenti.

Najznačajniji religijski simboli prikazani na stećcima su križ i polumjesec, a njihovo spajanje odražava spajanje starog paganskog vjerovanja sa kršćanstvom. Autor dalje navodi pojavu naziva *trizna* ili *trzna*, koji je označavao centralno mjesto u selu na kojem se izvodilo žalosno kolo za dušu pokojnika. Za ovakva mjesta ustaljen je i pojam *igrište*. Najčešće figuralne kompozicije na stećcima su: predstave konjanika, dvoboja, viteških igara, lova, raznih životinja, predstave ljudske glave. Sve ove predstave se nalaze i u onovremenim zapadnjačkim umjetničkim djelima. Najčešće su konjanici prikazani sa viteškim atributima (kopljem, mačem, lukom i kacigom), a scena dva konfrontirana konjanika je inače jedna od najstarijih datiranih figuralnih kompozicija na stećcima. Također je česta i scena lova na jelene, kao i predstava ptice. Od preostalih prikaza treba izdvojiti kao česte i motive lava, te konja. Autor je uložio mnogo vremena i strpljenja u pojašnjavanje predstava na stećcima kroz prizmu religijsko-mitoloških značenja. Čisti ornamenti su podijeljeni u tri zasebne skupine: arhitektonske, biljne i geometrijske. Bogat umjetnički repertoar stećaka ogledalo je dostignuća romaničke i gotičke umjetnosti srednjovjekovne epohe. Prikazi na stećcima predstavljaju pokušaj da se kroz alegoriju izmire razum i vjera, da se nepismenom čovjeku približi i rastumači Biblija.

Posebno mjesto u ovoj monografiji zauzimaju epitafi. Areal natpisa na stećcima ograničen je na istoku Podrinjem, Konavlima na jugu, Glamočem na zapadu, te

Bijeljinom na sjeveru. Epitafi su podijeljeni u nekoliko skupina: natpisi sa vjerskim formulama, natpisi koji ilustriraju motiv junačke (viteške) smrti, natpisi koji daju informaciju o pokojniku, natpisi koji bilježe samo pokojnikovo ime, natpisi sa moralnom (vjerskom) poukom, te natpisi sa verbalnom i simboličkom invokacijom koji predstavljaju posebnu cjelinu. Kao posebna cjelina predstavljeni su epitafi na nišanima - muslimanskim nadgrobnim spomenicima. Sve navedene skupine epitafa su detaljno pojašnjene uz primjere.

Treće poglavlje nosi naziv *Nekropole – "gradovi mrtvih"* (157- 232). U prvom dijelu autor pojašnjava kako gradnja nekropola blizu naselja predstavlja jednu zajednicu živih sa mrtvima. Jedan od običaja bio je podizanje tzv. porodičnih nekropola, a najpoznatije su nekropole Sankovića i Miloradovića, te nekropole u Donjoj Zgošći i na Pavlovcu. U daljem tekstu navedene su zone rasprostranjenosti stećaka i klesarske škole. Vodeće mjesto među njima pripada klesarskim školama na području Hercegovine sa središtima u okolici Stoca, Trebinja, Bileće, Gacka, Nevesinja, Konjica i Lištice. Glavni klesarski centri u zapadnoj Bosni pokrivali su područje između Kupresa i Duvna, a u središnjoj Bosni okolicu Travnika. U istočnoj Bosni opaža se djelovanje četiri radionice, između Kladnja, Olova i Ilijaša, oko Zvornika, na Ludmeru, te u okolici Rogatice. Ova regionalna izdiferenciranost očituje se i u odabiru oblika i motiva. Hercegovačke škole odlikuju se monumentalnim sarkofazima i visokim sanducima ukrašenim figuralnim predstavama, dok se kod istočnobosanskih razvio oblik stećka uspravnog tipa sa portretima pokojnika.

Posljednje poglavlje, *Bosanska škola smrti – interkonfesionalnost stećaka* (233-251),

predstavlja jako važan dio monografije iz razloga što na ovim stranicama autor pokušava razjasniti prisvajanje stećaka kao katoličkih, odnosno pravoslavnih spomenika. Teza o interkonfesionalnosti stećaka nije došla od nemogućnosti da se stećci priklone na jednu, drugu ili treću stranu. Dokaze za ovakvo tumačenje treba tražiti na mjestima gdje su stećci postavljeni. Poznata je činjenica da tradicija ukopavanja umrlih kod stanovnika jednog mjesta može trajati hiljadama godina. Na mjestima gdje se nalaze ili gdje su se nalazili stećci vidljivi su tragovi i kasnijih pokopavanja umrlih i to iz svih konfesija koje su rasprostranjene u Bosni i Hercegovini. Iz pročitanih imena pokojnika sa epitafa jako je teško odrediti njihovu konfesionalnu pripadnost, no i to je u nekoliko slučajeva potvrdilo autorovu tezu o interkonfesionalnosti stećaka.

Monografija *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, predstavlja veliki korak naprijed u rasvjetljavanju istine o stećcima kao najvećem fenomenu bosanskog srednjovjekovlja. U ovom naučnom djelu autor je skrenuo pažnju struci i javnosti na najvažnije činjenice u izučavanju stećaka. Jedna od činjenica jeste da stećci polako nestaju, te su zaista tužni podaci da je njihov broj u posljednjem stoljeću prepolovljen. U knjizi je ponuđeno mnoštvo dokaza koji potkrepljuju teoriju o interkonfesionalnosti stećaka. Neminovno je istaći da su kroz prikaze smrti na stećcima vidljivi živi kontakti što ih je bosansko društvo 14. i 15. stoljeća održavalo sa zapadnim svijetom.

ENES DEDIĆ